

УДК 316.66-055.2(497.11)“19”
316.42(497.11)“19”

Др Вера Гудац Додић

ПРЕПЛИТАЊЕ ПАТРИЈАРХАЛНОСТИ И МОДЕРНОСТИ: УТИЦАЈ ПОЛИТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА НА ЖИВОТ ЖЕНЕ У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА*

Апстракт: У фокусу овог рада је начин на који су се политичке и друштвене промене после Другог светског рата и током друге половине двадесетог века преламале на друштвени положај и живот жене у Србији. Да ли су социјалистички модел развитака и промене које је он покретао доводили до реалних промена у свакодневици жене, односно у којим сферама живота се патријархална традиција најдуже одржавала? У тексту је разматрано како су трансформације друштвеног поретка условљавале промене родних улога и идентитета жене и да ли су биле довољне да уруше патријархални карактер родних односа.

Кључне речи: друштвене трансформације, жене, патријархат, традиција, модерност

Развојни процеси, политичке и друштвене промене које су се одвијале у Србији и Југославији током 20. века рефлектовале су се и на различите начине детерминисале свакодневицу жене. Политички и економски процеси који су обележили време социјализма, а потом, значајно другачији, постсоцијалистичку транзицију у Србији, мењали су свакодневни живот жена и остављали трагове на његове различите аспекте.

Промене друштвеног статуса жене у контексту социјализма и доминантне праксе везане за родне односе сведоче о динамици развоја самог друштва. Анализе начина преплитања сфера приватности жене и њеног деловања и позиционирања у јавном простору указују на еле-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

менте модерности друштва, али и на задржавања традиционалних вредности и пракси у њему.

Патријархат који је до Другог светског рата прожимао целокупно друштво, дубоко укорењен у све његове поре и полуте функционисања, манифестовао се у законодавству, породичној приватности, јавном животу. Статус жене у аграрном, сиромашном, сељачком друштву одговарао је патријархалној идеологији и традиционалном моралу, а произишао је из саме структуре друштва. Посебно неповољан правни положај удате жене, конституисан Српским грађанским закоником, који је веома дуго био на снази, био је само један у низу показатеља друштвене неједнакости жене у Србији.¹

У послератном раздобљу пројекат комунистичке модернизације друштва, заснован првенствено на убрзаној индустријализацији, условљавао је трансформацију аграрног друштва.² Процес урбанизације, који је пратио индустријализацију,³ мењао је традиционални стил живота. Промовисан је другачији лик и идентитет жене у социјализму. Промењене представе о значају и улогама жене погодовале су њеној еманципацији. Помаци учињени ка родној равноправности учавали су се у многим аспектима живота, подржавани законима и нормативним актима социјалистичке државе.

Друштвене трансформације које су од завршетка Другог светског рата до краја осамдесетих и почетка деведесетих година двадесетог века пратиле процес социјалистичког развоја уносиле су бројне квалитативно хетерогене, некада чак и дубиозне промене у живот жена. Њихову упоришну тачку у раној фази развоја социјалистичке државе представљало је пре свега социјалистичко законодавство које је нормирало и дефинисало родне односе. Оно је условљавало, али је истовремено и само често било производ низа различитих манифестација новостечених слобода жене.

Каква су била обележја родних односа у Србији током друге половине века, односно до које мере их је уобличавао патријархат, који је изнова производио и потврђивао друштвену неједнакост жене, а у

¹ *Грађански законик Краљевине Србије*, Београд, 1913. Такође видети: Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2: Položaj žene kao merilo modernizacije, Beograd, 1988.

² Видети: Ivana Dobrivojević, *Selo i grad, Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd, 2013.

³ За социјалистичку државу форсирана индустријализација схваћена је као основни облик модернизације друштва и на све могуће начине била је протежирана од врха Комунистичке партије.

којим аспектима су они успостављани на другачији начин, тј. где се подређеност жене повлачила, потискивала, нестајала? Степен у којем су супротности животних прилика, околности и односа према жени ублажаване, део је ширих идеолошких дискурса сатканих кроз преплитања патријархалности и модерности током друге половине двадесетог века у Србији.

Социјалистичко друштво је стварало нову, другачију слику жене, битно различиту од традиционалне. Међутим, суптилне анализе ових феномена јасно указују колико су формалне промене често прикривале суштинске континуитете патријархалних система вредности и њихову чврсту укорененост у свакодневици. Искуства жена, посебно на селу, и поред повремених искорака, кретала су се у оквирима културе патријархалног друштва и наслеђених образаца живота.

Идеологија егалитаризма у родним односима тешко је пробијала окове традиционалног друштва и уврежена схватања. Међутим, чак и онда када је остајала само на нивоу декларативног егалитаризма, промовисала је другачије вредносне кодове, макар као далеки циљ којем је држава тежила. Тиме је она померала стварност ка друштву у којем је дискриминација жена била мање изражена и видљива него до тада, док је у неким областима дискриминаторска пракса нестајала.

Закони и нормативни акти били су стубови и упоришта процеса еманципације жена у социјализму. Повељан правно-законски оквир усмерен ка родној равноправности био је део општег друштвеног контекста. Низ закона и уредби различите правне снаге, донетих непосредно након ослобођења и у годинама које су следиле, пратио је идеолошку прокламацију партијске државе о равноправности мушкараца и жена у свим сегментима живота. Темељи законске равноправности и елиминисања неједнакости мушкарца и жене у праву, као предуслова њене опште еманципације, постављени су још у време ране социјалистичке државе. Покушаји модернизовања друштва, сагледани кроз помаке учињене на еманципацији женског становништва, уочавају се првенствено у нормативној регулативи партијске државе.

Друштвени напредак, мерен стеченим правима жене, читавао се у равноправности жена у наследном и породичном праву, политичким правима, праву на рад и једнакој плати за исти рад, правима из домена социјалне заштите, праву на абортус и др. Изједначавање правног положаја био је снажан импулс даљим процесима еманципације жене и огроман искорак у односу на предратно српско друштво, у којем је патријархалност и изражена дискриминација жене била системска и подигнута на ниво општеприхваћеног принципа.

Друштвена конструкција рода у социјализму, очекивана понашања и родне улоге намењене женама у многим сегментима су биле другачије од оних које су имале у претходном режиму. Трансформација типске слике жене непосредно после рата и у периоду обнове у први план је доводила хероине рада, мењајући представе женствености и одбацујући класичне женске атрибуте.⁴ Иако су бројни еманципаторски и модернизацијски помаци које је учинила социјалистичка власт, једнакост мушкарца и жене више је почивала на декретима партијске државе и била увођена са њеног врха, а мање на суштинској промени односа у свакодневном животу.

Задобијена и освојена права жене рефлектовала су се и на свакодневни живот. Друго је питање мере у којој су стечена права жена могла да утичу на предвладавање и неутралисање деловања патријархалног система вредности, утканог у традицију, културу и обичаје, и да дефинишу родне улоге на другачији начин.

Описмењавање, школовање, запошљавање и рад жена ван куће били су на линији друштвених очекивања и подстицаних понашања. Социјалистичко друштво је еманципацију жене дефинисало и разумело пре свега кроз њену правну једнакост и економску независност. Законодавство које је гарантовало једнакост правног положаја жене, те масовно школовање и запошљавање жена остварено у социјалистичкој држави биле су стајне тачке њене еманципације у социјализму. Управо у тим доменима искорак ка родној равноправности био је најснажнији, а промене друштвеног положаја жене најизраженије.

Један од значајних чинилаца у предвладавању патријархалних друштвених односа било је образовање и школовање женског становништва. Школовање жена, подржавано од социјалистичке државе, било је сегмент живота у којем су оне оствариле значајан напредак у односу на прошла времена. Женама је омогућен приступ бесплатном школовању, што је доприносило њиховом све већем укључивању у школе на свим образовним нивоима. Временом је промењена родна слика образовања. По својој засупљености у школским образовним институцијама жене су се постепено изједначавале са мушкарцима, почев

⁴ Представа женског идентитета од педесетих година постепено укључује и друге аспекте. Социјалистички идеал жене временом добија и другачије обресе, женственост заборављена после рата, почетком педесетих година на различите начине поново оживљава, а у штампи се отварају „класичне женске теме“. Видети: Vera Gudac Dodić, „Analiza tekstova o ženi u listu Politika 1945–1953“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Beograd, 1988; Danijela Velimirović, „One su bile svuda, stizale su sve: kulturna konstrukcija heroína novog doba 1945–1951“, *Etnoantropoloski problemi*, br. 7, 2012; Vera Gudac Dodić, „State policy and woman's identity in socialism“, *Токови историје*, 2/2014.

од основних школа па до универзитета, смањујући наглашене затечене разлике које су постојале непосредно након рата. Док је почетком педесетих година, диплому виших, високих школа и факултета у Србији имало само 0,3% жена од пописане женске популације, а 1961. године 0,8%,⁵ у наредним годинама све више девојака уписивало се на факултете у Србији. Према попису из 1991. са вишим образовањем у централној Србији било је 3,3, а са високим 4,5 одсто жена.⁶ Последњих година двадесетог века више од половине студената у Србији биле су жене, као и међу онима који су завршавали студије.⁷

Економска независност жене, као услов сваке друге независности и слободе, у социјализму је била централно питање њене еманципације. Запошљавање жена било је један од веома популарисаних сегмената друштвеног живота, начела једнаких плата за исти рад имплементирана су у нормативну регулативу, а умањивање постојеће диференцираности занимања на мушка и женска било је званичан став. После интензивног укључивања жена у привредни живот земље непосредно после рата и у периоду обнове, почетком педесетих година опадао је проценат запослених жена у односу на све запослене. Такав тренд је већ од средине педесетих прекинут, а проценат жена које су радиле ван својих кућа континуирано се увећавао.⁸ Поред пораста обима жена у укупном броју запослених, оне су константно чиниле већину међу незапосленим лицима. Жене су се масовно запошљавале упркос извесним ограничењима која су се у пракси спорадично јављала и супротстављала прокламованој политици родне егалитарности.

Међутим, све то није у већој мери мењало и смањивало степен ангажованости жене у домаћим пословима.⁹ Запослена жена је и даље обављала већину послова у кући и бринула о деци, трошећи на кућни рад барем онолико времена колико и на професионални. Сате и сате проводила је у домаћем раду, редукујући максимално своје слободно време или га у потпуности утапајући у свакодневне обавезе. Слика свакодневног живота жене у социјалистичкој држави показивала је да њена законска равноправност и економска независност није до-

⁵ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten*, 298, Beograd, 1964, str. 14, 15.

⁶ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, Beograd, 1997, str. 34.

⁷ Вера Гудац-Додић, *Жена у социјализму*, Београд, 2006, стр. 171.

⁸ Процент запослености жена највиши је био у Словенији, а најмањи на Косову. Dragana Stjepanović Zaharijevski, *Moć i nemoć žene*, Niš, 1999, str. 125.

⁹ О раду жена у домаћинству и породици видети: D. Topolčić, „Muškarci to ne rade: rodno segregirana podela rada u obitelji“, *Društvena istraživanja*, br. 4–5, Zagreb, 2001; L. Šikić-Mičanović, „Some conceptualisations and meanings of domestic labor“, *Društvena istraživanja*, 4–5, Zagreb, 2001; Вера Гудац Додић „Рад жена у домаћинству – пракса у Србији“, *Токови историје*, 2/2010, Београд, 2011.

вољна за пуну родну равноправност. У промењеним политичким приликама и даље су готово све послове у домаћинству и породичне активности обављале жене. Домаћи послови почивали су на раду и оних жена које су биле запослене ван куће, највећи терет је падао на њих. Промене у друштвеном и политичком животу и продор жена у јавне сфере нису довели до трансформисања односа у сфери приватног живота. Родне неједнакости и даље су обликовале свакодневни живот у породици. Преоптерећеност жене постала је лајтмотив њеног живота. Свакодневица супруга и мајки које су биле запослене у први план је доводила конфликтност улога и проблем њиховог усклађивања. Време потребно за домаћи рад, односно оно које је жена проводила у обављању послова у домаћинству и свакодневним кућним активностима није било мање од оног утрошеног на професионални, плаћени рад, напротив. Двострука оптерећеност жена била је карактеристика и континуирано обележје статуса жене у социјализму.

Стратегија југословенске државе, још од времена успостављања социјалистичког поретка, по овим питањима била је усмерена ка подруштвљавању рада у домаћинству.¹⁰ Социјализација кућних послова, тј. преношење дела домаћих послова на јавне службе и друштвене институције, била је приоритетан циљ државе, а подела домаћег рада међу партнерима била је у другом плану.¹¹

У реалсоцијализму женама су омогућена и дата екомонска, политичка и социјална права која оне нису до тада имале, али истовремено је „приватна сфера живота и односа полова била потпуно запуштена и занемарена, тј. препуштена бујању ‘корова’ патријархалних и традиционалних сентимената, норми и обичаја“.¹² На тај начин, изграђена је једна парадоксална и контрадикторна позиција жена. Уз њихово масовно образовање и запошљавање, те остварење политичких и економских слобода, социјализам је „интегрисао патријархалну грађанску породи-

¹⁰ Домаћинство је требало да „прерасте у друштвену индустрију (...) која ће жену растерети знатног броја домаћих послова, омогућити јој да развије најширу друштвену делатност“. Из закључака Четвртог пленума Централног одбора Антифашистичког фронта жена Југославије. Архив Југославије (АЈ), Канцеларија Председника Републике (КПР), II-2-16, к. 39.

¹¹ У каснијим фазама развитка социјализма у Југославији такво опредељење и даље је доминирало. Решавање конфликта између приватне и јавне сфере није тражено у настојању да се породичне дужности поделе на све укућане, већ да се већина послова у породици и домаћинству „претвори у гране јавног друштвеног рада“. АЈ, КПР, II-3-Ф, к. 161, Десети међународни семинар Конференције за питања друштвеног положаја жена Југославије, Љубљана, 1977.

¹² Anđelka Milić, „Socijalizam i feminizam – spojevi i razilaženja“, *Rod i levica*, Beograd, 2012, str. 41.

цу“. У социјалитичкој Југославији жене „су живеле у два света: пре подне, на радном месту и у другим облицима јавних активности у социјалистичком свету самоуправљања, а по подне и увече у приватном породичном свету грађанске ‘идиле’. У пуном смислу жена је у социјализму била ‘симптом’ његових противуречности.“¹³

Савремене теоретичарке феминизма сматрају да је у социјализму приватност била „не само пренапучена ‘обичајном патријархалношћу’ и тзв. природним поретком односа, дакле ауторитетом мужа и оца, већ и позицијом бесплатног кућног рада“. Поред свих ангажмана у јавности и пословних обавеза, женама су и даље остале све традиционалне женске обавезе „те се патријархални аранжмани нису мењали. Проблем ‘двоструке оптерећености’ жена у социјализму, није се доводио у везу са патријархалним устројем друштва, као што се ни патријархална моћ није пропитивала, а патријархалне вриједности су или сублимиране или одбачене као ‘антисоцијалистичке’, ‘буржоаске’ или ‘назадне’“.¹⁴ Сусрет традиционалних и еманципаторских вредности није увек и нужно означавао суштинску промену патријархалног образаца, те је такав спој традиционалног и еманципаторског доводио до сталних унутрашњих контраверзи.¹⁵

Свеприсутна идеологија родне равноправности у социјализму није успела да „предвлада традиционалне концепте живота“.¹⁶ Мада су јавно пропагирани идеју родне равноправности, југословенски идеолози нису успели да учине радикални раскид са оним културним формама предреволюционарног друштва које су почивале на „идеји родне различитости и компатибилности“.¹⁷

Током друге половине двадесетог века, истовремено постојање традиционалних и модерних форми, вредности и понашања имало је упадљивија разграничења, поред осталог, у дистинкцији урбаног и руралног. У сусрету патријархалног и модерног опстајале су наглашене разлике у начину живота жена у градским и сеоским срединама. Разлике су биле такве да се представа о југословенској жени као „ослобођеној“ односи углавном на праксе жена из урбаних седишта, док се свакодневно искуство већине мушкараца и жена из руралних крајева никада није

¹³ Milić, n. d., str. 43.

¹⁴ Biljana Kašić, „Svjetonazorski okoliš, trendovi, pomaci“ u: Biljana Kašić, Marjeta Šinko, *Gyne politike ili o političkoj građanki*, Zagreb, 2004, str. 85.

¹⁵ Kašić, n. d., str. 82.

¹⁶ Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd, 2002, str. 448.

¹⁷ Renata Jambrešić Kirin, *Dom i svijet*, Zagreb, 2008, str. 20.

уклапало у слику о друштвеном напретку.¹⁸ Животне праксе и искуства жена откривају да ли је и у којој мери дошло до промена у приватности, породичном животу, те родним улогама у оквирима социјализма. Доминантна слика живота сеоске жене¹⁹ сведочи о дометима социјалистичке модернизације, оствареним помацима, као и о замишљеним а нереализованим пројектима еманципације жене на селу. Мере модернизације социјалистичке државе посебно су у сеоским срединама наилазиле на снажне отпоре. Препреке које им је наметало традиционално друштво успоравало их је, а понекад и онемогућавало. У појединим сегментима живота сеоске жене учинци социјалистичке модернизације су видљиви, односно у њима су се израженије манифестовали, а у другим готово да их и није било.

Друштвена маргинализација сеоске жене и њена потчињеност мушкарцу била је одраз снажног деловања патријархата у руралним срединама. Патријархални поредак ствари јасно се показивао у начину живота, традиционалним улогама, организацији сеоске породице. Најтеже су се мењали традиционални обрасци живота на селу, тиме и свакодневица жене.

Социјализам у Србији и Југославији, упркос многим друштвеним променама и модернизацијским помацима, није донео суштински преокрет вредносног система и представа у родним односима, посебно на селу. Партијархални систем вредности обликовао је неегалитарне праксе и свакодневна искуства жена. У оквиру традиционално-патријархалног вредносног система, који је у сеоским срединама био доминантан и у послератном раздобљу, утицао и креирао живот и судбину женског становништва, опстајала је доминација мушкарца над женом у различитим сегментима живота. Традиционалне норме понашања и односи засновани на њима нису били карактеристични само за дубоку провинцију.

Свакодневна искуства и индивидуалне праксе жена детерминисало је мноштво различитих фактора. Разлике у условима и начину живота жена у градским и сеоским насељама илуструју другачији стил живота, послови којима су се бавиле, услови становања, однос према школовању, традицији, али и према сопственом здрављу. Модернизација је на село споро продирала, устаљени концепти живота опирали су се

¹⁸ Marijana Stojčić, „Proleter i svih zemalja ko vam pere čarape? Feministički poret u Jugoslaviji 1978–1989“, *Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968 do danas*, Novi Sad, 2009, str. 113.

¹⁹ Просторне и регионалне различитости по Србији су некада биле толике да онемогућавају уопштавања о појединим аспектима живота жене на селу.

променама. Оно што је било константа својствена и заједничка женама, ма где се налазиле и живеле, јесте да су обављале већину послова у домаћинству и активности неопходних за функционисање породице.

На селу се традиционализам уочавао у многим аспектима свакодневице. Патријархалност је досезала до различитих сфера живота, испољавала се на више нивоа, обликујући друштвене улоге и прожимајући индивидуалне праксе жена. Надмоћност мушкараца и инфериорност жене у сеоским заједницама, утемељена традиционалним друштвеним вредностима које су креирале родне односе, мада пољуљана нормативима и законодавством социјалистичке државе, још увек је опстајала.

Доминација мушкарца у руралним заједницама посебно снажно се испољавала у породици. Мада положај жене у сеоској породици²⁰ у Србији није био исти у свим крајевима, традиционалне улоге и патријархални односи поцртавали су њену подређеност и ту су били израженији него у варошима и градовима. Патријархални карактер родних односа уочавао се, поред осталог и у очекиваном, карактеристичном понашању жена у сеоским срединама. Подређеност жена, почев од избора брачног партнера и бракова које су уговарали родитељи, посебно када се радило о женској деци, дуго се одржавала у појединим селима, а појаве куповине и продаје невести у неким сеоским крајевима опирале су се и измицале модернизацији социјалистичке државе.²¹

Да за сеоску средину нису једнаке са мушкарцима, жене су увиђале и током развода. Споре промене начина и модела мишљења везане су и за однос и ставове сеоског окружења према ванбрачној деци и њиховим мајкама. Истрајавала је пракса осуде неудатих жена које су родиле децу и веома неповољан однос према њима.²²

Неједнаки односи моћи били су повољно тло за појаве насиља у браку и породици, те су оне често биле свакодневно искуство многих жена. Засновано на доминирајућој позицији мушкарца и у функцији контроле над женом, насиље у породици било је распрострањено.

²⁰ У доба социјализма у сеоској породици одвијале су се промене у погледу просечне величине домаћинства. Процеси нуклеаризације породице нису мимоишли ни сеоске средине. Тако је просечан број чланова сеоског домаћинства у централној Србији 1971. био 4,15; 1981. године 3,88 и 1991. године 3,61. На Косову и Метохији је, међутим, у овом периоду дошло до пораста величине просечног сеоског домаћинства. Mirjana Bobić „Savremena seoska porodica i domaćinstvo u Jugoslaviji“, *Stanovništvo*, 1–4, 1999, str. 100.

²¹ АЈ, КПР, 837, II-2/16; АЈ, КПР, II-2/16, 11. 9. – 1. 10. 1953.

²² Марина Новаков, „Однос према неплодности и ванбрачном рађању у српском селу“, *Социолошки преглед*, бр. 2, 2010, стр. 342–346; АЈ, АФЖ, 141, 33, Извештај о стању дечије заштите у ФНРЈ, 1948.

Истраживања о породичном насиљу у Србији, спроведена крајем двадесетог века, показују да је оно било карактеристично и за сеоске и за градске средине.²³

На путу процесу еманципације стајала је и ограничена економска самосталност жена. Оне су ретко биле власници земље и друге имовине, и поред свог високог ангажмана у пољопривредној производњи.

Снажно укорене, традиционалне вредности су обликовале праксе наслеђивања, посебно у сеоским срединама. Устаљене форме наслеђивања на селу потврђивале су и поново производиле неједнакост жене, веома споро су се мењале и готово да нису узмицале пред новинама. Упркос промењеним законима, у руралним областима и даље је опстајао систем наслеђивања карактеристичан за прошла времена, који је ограничавао наследна права жене. Обичајно право је налагало да имовину наслеђују синови. Женска деца су се најчешће одрицала наследства у корист браће, а прихватала га уколико није било мушких потомака.²⁴

Истовремено, на српском селу дуго се задржала пракса давања мираза ћерки приликом удаје. У послератном раздобљу мираз је попримао различите видове, који су се временом „мењали и модернизовали“.²⁵

Навике у погледу личне и опште хигијене на селу, у условима у којима купатила најчешће није ни било, биле су изразито лоше, а ниво елементарних знања и здравствене културе сеоских жена веома низак. Све то указује на дубоку заосталост појединих крајева у Србији. Настојања државе да промени такво стање организовањем бројних курсева за здравствено просвећивање жена, као и здравствених акција по најзабаченијим селима у првим послератним годинама, сведо-

²³ О породичном насиљу у Србији, поред осталог видети: Vesna Nikolić Ristanović, *Od žrtve do zatvorenice, nasilje u porodici i kriminalitet žena*, Beograd, 2000; Vesna Nikolić-Ristanović, *Porodično nasilje u Srbiji*, Beograd, 2002; Sanja Čopić, „Porodično nasilje u zemljama bivše Jugoslavije: pregled najvažnijih rezultata istraživanja“, *Temida*, 2003; Vesna Miletić-Stapanović, „Nasilje nad ženama kao rizik za socijalnu transformaciju“, *Temida*, 2005; *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*, Autonomni ženski centar Beograd, 2005; Vera Gudac Dodić, „Domestic Violence against Women in Serbia“, *Токови историје*, 3/2014.

²⁴ Видети: Александра Павићевић, „Жене и њихова моћ у друштву, проучавање друштвене симетрије у контексту полних улога“, *Гласник Етнографског института САНУ*, Београд, 1999; Јадранка Ђорђевић, „Полна припадност и наслеђивање“, *Гласник Етнографског института САНУ*, 2005; Јадранка Ђорђевић-Црнобрња, *Наслеђивање између обичаја и закона, с посебним освртом на област Врања*, Београд, 2011; А. Павићевић, *На удару идеологија брак, породица и полни морал у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006.

²⁵ Архив Србије, Њ-75, ф 92, Конференција за друштвену активност жена Србије, Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу.

че о покушајима ублажавања веома неповољних здравствених прилика. Већину акција по селима реализовао је Антифашистички фронт жена.²⁶ Најчешћа обољења сељанки била су проузрокована нехигијеном, недовољном негом у трудноћи и током порођаја. Услови у којима су рађале децу, катастрофални након ослобођења и у првим послератним годинама, временом су се мењали. Почетком шездесетих тек нешто више од половине трудница (52,5%) користило је стручну помоћ бабице или лекара на порођају. Остале жене то нису имале и у великој већини биле су са села.²⁷ Висока смртност новорођенчади и беба до годину дана била је један од изражених проблема са којим се суочавала социјалистичка власт. Осмдесетих година двадесетог века и даље је скоро четвртина жена на селу рађала децу код куће, здравствена заштита жена била је недовољна, а смртност одојчади виша него у градовима.²⁸

Основни вид контроле рађања на селу био је абортус. Легализацијом намераног прекида трудноће потискивана је пракса илегалних побачаја, чиме су смањене многе штетне последице по здравље жене, па и смртни исходи, како у сеоским тако и у градским срединама.

Сељанке су често биле неуке, нису знале да читају ни да пишу. Неписменост је највеће упориште имала међу женским сеоским становништвом. Разлике у нивоу писмености женског становништва у појединим деловима Србије биле су наглашене. Непосредно по ослобођењу организовани су бројни течајеви за описмењавање, које су масовно похађале жене. Током друге половине двадесетог века неписменост женског становништва у Србији није била искорењена, али је значајно смањена.²⁹

²⁶ Историјски архив Београда, Конференција за друштвену активност жена, к. 3, Извештај Извршног одбора Централног одбора АФЖ-а од 3. до 4. конгреса. У превладавању патријархалног модела односа према жени велики значај имала је делатност и активности АФЖ-а. Стотине и хиљаде жена биле су обухваћене различитим формама деловања ове организације. Њен ангажман у привредном, политичком и друштвеном животу, те настојања да се што већи број жена укључи у различите јавне активности и утиче на промену њиховог положаја, били су значајани у борби против различитих видова дискриминације жена и неегалитарних пракси.

²⁷ Упоређивање са женама у Хрватској, где су мајке рађале децу без помоћи стручног лица у 24,7% случајева, или у Словенији, у 1,7% случајева, открива суморну слику о животу пре свега сеоских жена у Србији. АС, Њ-75, ф 92, Неки актуелни проблеми у вези са друштвеним положајем жена на селу.

²⁸ АЈ, 142, 468, Задружни савез Југославије, Београд, 3. 4. 1980.

²⁹ Неписменост женског становништва старијег од 10 година 1948. била је 37,5%, а до 1991. смањена је на 11,1%. *Статистички годишњак Југославије 2000*, Савезни завод за статистику, Београд, 2000, стр. 62.

Живот жене на селу, по мери обичаја и патријархалне традиције, унапред одређен друштвено прописаним понашањем, често је био далеко од сваког избора и слободе. Доба социјализма донело је многе промене, али манифестације патријархалности, и даље видљиве у родним односима, обликовале су свакодневицу сељанке и неегалитарне праксе. Многи ограничавајући чиниоци модернизације везани су управо за сеоске средине. Отпори и препреке које јој је наметало традиционално друштво успоравале су је, а понекад и онемогућавале. Начин живота, организација сеоске породице и свеукупан положај сељанки сведочи да су жене на селу биле и остале друштвено маргинализоване.

Друштвене промене, које су се преламале на положај жене и огледале се у њему, снажније су се уочавале у урбаним срединама, а домети модернизације ту су били видљивији. Већина жена у Србији је, међутим, до осамдесетих година двадесетог века живела на селу, уз наглашене разлике које су се појављивале у различитим деловима републике. Према подацима пописа 1981, у Републици Србији је још увек мање жена живело у градовима него у осталим насељима, изузев Војводине где је већина женског становништва већ тада била у градским насељима. Уколико се посматра женска популација у Србији без Косова и Метохије, њен већински део је био насељен у градовима. Значајно више жена живело је у сеоским насељима на Косову и Метохији, али и у централној Србији, с тим што ту разлика у броју оних које су живе у градовима и у осталим насељима није била изражена. У последњој деценији двадесетог века жене су у Србији најчешће живе у урбаним срединама. Према подацима пописа из 1991, већина жена у Републици Србији живела је у градским насељима.³⁰

Са интензивним досељавањем становништва у градове током друге половине двадесетог века, настањивањем у њима, жене су постепено прихватале другачије навике и урбане обрасце живота. Промене у свакодневици испољавале су се на многим плановима. Културне и друштвене норме које су биле карактеристичне за урбане средине утицале су на понашање људи. Током процеса урбанизације, менталитет града мењао је битне карактеристике начина живота досељеног становништва. Постепено су прихватани урбани обрасци живота и другачије навике. Патријархални односи, очувани у руралним срединама, у градовима су губили снагу и повлачили се пред градским начином живо-

³⁰ Попис становништва, домаћинства и станова у 1981 години, Савезни завод за статистику; Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години, Пол и старост подаци по насељима и општинама, Савезни завод за статистику, Београд, 1993.

та, нормама и вредностима. Било је потребно време да урбани стил живота апсорбује руралне навике новопридошлог становништва и овлада свакодневицом људи.

Град је женама нудио могућност различитих избора, обликовање сопственог живота по другачијим мерилима и вредностима од оних доминантних у сеоским срединама. Урбани стил живота, градско окружење и вредности доминантне у овим срединама утицале су на различите аспекте живота жена, посао и каријеру, брак, породицу, родитељство и однос према сопственом здрављу.

Ефекти друштвених промена видљивији у градовима, али и утицај Запада све израженији од шездесетих година, допирали су до појединих сегмената свакодневице жене. Породични живот, становање, однос према деци, одевање и низ других аспеката живота жене у градовима су трансформисани у већој или мањој мери. Идентитет жене у граду дефинисан је и грађен у сусрету мноштва различитих, некад противуречних фактора.

Процес урбанизације је био један од основних чинилаца који су утицали на мењање породичне структуре и традиционалног модела породице.³¹ Урбанизација и ширење градског начина живота трансформисали су односе унутар ње. Биле су изражене разлике у структури породице и у степену заступљености различитих типова породичних домаћинстава између градских и сеоских средина. Породични живот у урбаним срединама био је другачији од оног у сеоској породици, делимично су преобликоване релације међу укућанима.

Брачна заједница је била најчешћа форма живота, али су је жене у граду заснивале у каснијим годинама, услед продуженог школовања и масовног запошљавања.³² Током друге половине двадесетог века породица је доживљавала значајне промене, видљив је продор модернистичких вредности. Интензивирана је нуклеаризација породице и промењени су многи односи у њој. Јачале су алтернативне породичне форме. Жене су чешће него мушкарци живеле у једнородитељским породичним домаћинствима, насталим након развода, ванбрачним рађањима

³¹ М. Митерауер, *Кад је Адам копао а Ева прела: Историјско-антрополошки огледи из прошлости европске породице*, Београд, 2001, стр. 315–323.

³² У Београду је 1971. проценат удатих односно ожењених лица био 65,1%, године 1981. – 65,9%, десет година касније 62,9, да би свршетком века, 2001. проценат становништва у Београду које је било у браку износио 56,7%. Учешће разведених лица лагано се увећавало и 1971. било је 4,1%, десет година касније 4,8%, почетком деведесетих 5,0% и свршетком двадесетог века 5,6%. Мирјана Бобић, „Убрзање модернизације брачности као услов рехабилитације рађања у Србији“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 131, 2010, стр. 432.

ма и на друге начине.³³ Ставови окружења и вредновања једнородитељских породица били су повољни и благонаклони према удовицама које су остале саме са децом, на супрот женама које су ванбрачно рађале. Једнакост правног положаја ванбрачно рођене деце и оне рођене у браку, имплементирана у законодавство ране социјалистичке државе, слабо је утицала на друштвено окружење, јер их околина углавном није прихватала.³⁴ Временом се такав однос према неудатим мајкама и ванбрачној деци мењао, посебно у урбаном окружењу. Неудате мајке често нису биле запослене, нису имале веће образовне и професионалне квалификације, те су живеле у немаштини, поготово онда када их је породица одбацила. У целокупном послератном периоду у Србији су после развода деца најчешће додељивана мајци. После породичних раскида жене су се сусретале са многим проблемима, јер је супружник коме дете није додељено веома често покушавао да избегне плаћање алиментације. Искуства жена после развода откривају да је у целокупном послератном периоду у пракси постојала дискриминација над женама и децом из разведених бракова.³⁵ Једнородитељске породице мајки са децом носиле су висок ризик од сиромаштва.

Живот у граду је жене ослобађао многих ограничења у односу на живот у сеоском окружењу и отварао шире просторе и могућности за реализацију властитих потенцијала. Истовремено је доносио нове проблеме и условљавао нове конфликтне ситуације везане за усклађивање различитих улога жене.

Двоструку оптерећеност запослене жене, социјалистичка држава је покушавала да превазиђе на различите начине. Уз покушаје социјализације кућног рада, чији су домети били ограничени и никада

³³ О ванбрачним рађањима и једнородитељским породицама у Србији видети: Goran Panev, Biljana Stanković „Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu“, *Stanovništvo*, (48) 1/2010; Горан Панев, Биљана Станковић, „Ванбрачна рађања и ванбрачне заједнице: између маргинализације и модернизације“, *Демографски преглед*, 37/2010; Smiljka Tomanović, Milana Ljubičić, Dragan Stanojević, *Jednoroditeljske porodice u Srbiji*, Beograd, 2014; Вера Гудац Додић „Једнородитељске породице: друштвена пракса и свакодневица током друге половине 20. века“, *Токови историје*, 3/2013; М. Новаков „Једнородитељске породице“, *Социолошки преглед*, XLVI, 3/2012.

³⁴ АЈ, АФЖ, 141, 33, Извештај о стању дечије заштите у ФНРЈ, 1948.

³⁵ Анкете које су спроведене по предузећима и центрима за социјални рад у различитим периодима откривају да многе мајке након развода нису добијале издржавање за своју децу, и поред законске обавезе другог родитеља којом је била одређена алиментација. ИАБ, Конференција за друштвену активност жена, к. 4, Записник са састанка оснивачке конференције за друштвену активност жена општине Стари град, 10. 11. 1961; ИАБ, Конференција..., к. 5, Неки проблеми деце из разведених бракова, 12. 1962.

нису довољно заживели, запослене мајке су користиле услуге јаслица и обданишта, посебно у градовима. Развој државних установа за негу и чување деце није био уједначен, нити је њихова мрежа била подједнако развијена и равномерно распоређена.³⁶ Запосленим родитељима државне јаслице и обданишта за предшколску децу била су значајна помоћ, али њихови капацитети нису били довољни. Примера ради, у главном граду је 1971, на његовом ужем подручју, вртићима било обухваћено 20,1% деце одговарајућег узраста (у приградском делу 3,3%), односно у 1974. години, 28,4% (у приградском делу 6,6%). Релативно висока обухваћеност деце обдаништима била је у општинама Стари град, Нови Београд и Савски венац.³⁷ На територији целе Србије мрежа установа за смештај деце предшколског узраста обухватала је нешто више од петине деце одговарајућег узраста.

Закључак

Преплитање и истовремено егзистирање традиционалних и модерних вредности у српском друштву, трагови патријархата видљивији по селима и у сеоској породици, уз продор идеја и вредности социјалистичког поретка, обележили су другу половину двадесетог века. Урушени су многи симболи и стубови на којима се заснивала друштвена неједнакост жене. Модернизацијски помаци остварени у социјалистичкој држави и снажни, реални учинци еманципаторске политике према жени, који су се манифестовали у многим сферама живота, пре свега у домену формално-правних односа међу половима, те масовном школовању и запошљавању жена, нису довели до промена улога у породици. Оне су изнова производиле родне неједнакости. Асиметричност родних улога у породици, односно неравнотежа у степену ангажованости мушкарца и жене у породичним пословима, доводила је до конфликтности улога запослене жене и истовремено била ограничење њене еманципације. Двострука оптерећеност жене континуирана је карактеристика њеног положаја у социјализму. Подршка и помоћ државе стизала је на различите начине, али је само делимично ублажавала конфликтност и амбивалентност улога запослене жене.

Промена доминантног патријархалног обрасца у родним односима није била свеобухватна, односно није захватала све сфере живо-

³⁶ ИАБ, Конференција..., к. 8, Број предшколских установа и обухват деце 1971.

³⁷ ИАБ, Конференција..., к. 10, Реализација средњорочног програма развоја установа за друштвену заштиту деце са оценом постојећег стања, перспективом развоја, стањем и проблемима предшколског васпитања и образовања у Београду, 1974.

та. „Социјализам је, неовисно о различитим раздобљима и нагласцима, идеологијски функционирао на промицању друштвених вредноста које су биле протуусловне. Еманципацијске које су тендирале егалитарној оси жена с мушкарцима понајпре на политичко-декларативној разини схваћене као антитрадиционалне и антипатријархалне, иако њихова рецепција традицијског није била истозначна, и традицијске у дјелу у којему се упризорују тзв. трајне и неупитне женске вредности попут пожртвованости, пијетета, трпње и светости, ауреоле вјечне – митизиране слике жене“.³⁸

Последња деценија двадесетог века је, у условима грађанског рата у Југославији, те друштвене, економске и политичке кризе која је из темеља потресала Србију, донела оживљавање патријархалне свести, ретрадиционализацију родних односа и друштвених улога жене. Уз заустављање модернизацијских процеса, урушавање социјалне државе и губљење појединих права гарантованих у социјализму, родне улоге дефинисане су на другачији начин. Друштвени услови утицали су на промене идентитета и трансформацију пожељне слике жене. Контраст идеала – један који је промовисала Комунистичка партија својом политиком у циљу обликовања друштвено пожељне функције жене у социјализму, и други, којег је на површину знатно касније изнело десет година сиромаштва, губљења видика дотадашњих вредности, једном речју, силама свог незнања у којем се нашло друштво деведесетих година – рефлектовао се и на живот жене у Србији.

Учинци модернизације на плану афирмације родне егалитарности, посматрани кроз континуитет или пак дисконтинуитет и повлачење дискриминаторских пракси према женама, у раздобљу социјализма нису били исти у свим сферама живота. Смештање ове сложене тематике у историјски контекст, поглед на времена која су претходила, као и она која су уследила, један су од чинилаца дефинисања и препознавања крајњих домета модернизације у најширим друштвеним, па тако и ужим родним односима у Србији у епохи социјализма.

³⁸ B. Kašić, „Svjetonazorski okoliš, trendovi, pomaci“, str. 85.

Summary

Vera Gudac Dodić, Ph. D.

Interweaving of Patriarchy and Modernity: The Impact of Political and Social Change on a Woman`s Life in Serbia during the Second Half of the Twentieth Century

The interweaving of patriarchal and emancipatory values in Serbian society during the second half of the twentieth century was manifested in various social segments, shaping the everyday life of women and affecting their lifestyle habits and practices. However, the overcoming patriarchal social inhibitions in socialism were not comprehensive at all. The essential continuities of patriarchal value system and their rootedness in everyday life were often concealed underneath formal changes facilitated by the state. On the other hand, many strongholds of social inequalities have collapsed during the socialist Yugoslavia and Serbia, while the effects of emancipatory politics were evident in many spheres of life. The socialist model of development and transformation led to changes, primarily in the domain of formal gender relations, as well as in education and women employment policy. Regardless of this, an unequal participation of men and women in family chores has survived which produced a gender inequality again, leading to further conflicts regarding the role of a working woman. The coexistence of traditional and modern forms, values and behavior, had more conspicuous demarcation in distinction between urban and rural, among other things. Finally, the apparent differences between the urban and rural women life have remained almost the same even in socialist period.